

Сьогодні спостерігаємо посилення інтересу лінгвістів до вивчення комунікативно-прагматичних аспектів функціонування мовних одиниць. Мову досліджують крізь призму її соціальної спрямованості та націленості на інтеракцію, як інструмент впливу. З огляду на стратегічний характер комунікації у вітчизняній та зарубіжній мовознавчій науці з'явилося багато студій із прагмалінгвістики, присвячених вивченню мовленнєвих стратегій і тактик різних типів дискурсу. Ідеться про праці П. Робінсона, Дж. Холмса, Т. М. Нікульшиної, Ю. К. Пирогової, С. Фаєра, Т. Є. Янко, А. В. Олянича, І. І. Морозової, К. Ф. Сєдова, К. В. Мудрової, А. В. Ярхо, О. І. Криницької, Л. М. Шевчук, Д. Л. Шалацького тощо.

Із-поміж маніпулятивних стратегій вирізняється гармонізуюча, емоційно-налаштовувальна, модально-регулятивна стратегія позитиву. Її основним жанровим типом є компліментарне висловлювання, різновиди якого становлять комплімент, похвала та схвалення. Реакції на позитивнооцінні висловлювання досліджували А. Померанц, Р. К. Герберт, Б. Левандовська-Томашик, Н. Н. Германова, Н. П. Сучкова, А. В. Колегаєва та ін. Незважаючи на великий доробок учених із студіювання компліментарних висловлювань та реакцій на них, недостатньо вивченими залишаються реакції на позитивнооцінні висловлювання в ситуаціях здійснення маніпулятивного впливу. Тому наша розвідка, присвячена дослідженню одного з типів реагування на схвальні маніпулеми з урахуванням ментальності українців та екстралінгвальних чинників спілкування, є актуальною.

Реакції на позитивнооцінні висловлювання відзначаються різноманітністю. У них реалізуються різні максими спілкування. Розглянемо специфіку реалізації максими Скромності в маніпулятивному дискурсі, поставивши за мету дослідити вербальний вияв скромності в реакціях на маніпулятивно спрямовані позитивнооцінні висловлювання, зокрема, описати основні мовні засоби самоприниження, висвітлити його причини, проаналізувати способи спростувань позитивнооцінних висловлювань,

окреслити тематику маніпулем, на які адресат реагує применшенням своїх заслуг.

Увічливість, скромність, простота, тактовність – загальноприйняті норми поведінки людей багатьох національностей, і українці тут не є винятком. В українській культурі з її яскраво вираженою повагою до старших за віком, вищих за статусом і жінок далеко не останнє місце посідає скромність.

Скромною називають передусім людину, яка не любить підкреслювати свої заслуги й позитивні якості, вихвалитися ними та не претендує на особливе ставлення до себе. Скромність виявляється також у вихованості та стриманості в поведженні. До того ж в українській свідомості скромність асоціюється з моральною стійкістю, цнотливістю. Особливо вимоглива українська культура до моральних якостей представниць слабкої статі: «традиційно цнотами жінки українці вважають скромність, недоторканність, стриманість у вираженні почуттів, що й закладають у процес виховання дівчат» [5: 224].

Справжня скромність не виключає почуття власної гідності, вона не принижує людину в моральному відношенні. По-справжньому скромна людина має адекватну самооцінку, вона правильно оцінює себе і результати своєї діяльності. Із скромністю пов'язують простоту, але скромність не завжди є виявом простоти.

Різновиди скромності – удавана скромність і близька до неї перебільшена чи надмірна скромність. Надмірна скромність не є культурно нормативною. Вона стимулює компліментоговоріння, щоб упевнити «скромника» у його значущості, дати можливість йому вивищитися над співрозмовником. На думку відомого соціального психолога Девіда Майерса, удавана скромність може приховувати «гординю якогось вище середнього смирення» [4: 94]. Дослідник поділяє думку філософа XVII ст. Френсіса Бекона про те, що скромність – «мистецтво хвастощів», й у такому самозневаженні вбачає перевагу на користь свого «Я», оскільки часто з його допомогою домагаються заспокійливих «погладжувань» [4: 94].

Загалом українцям не притаманно привертання надмірної уваги до своєї персони, самовиставляння, самомилування. Самохвальство вважається виявом нескромності. Хвалькуватих людей недолюблюють у товариствах, незалежно від вікових, статусних чи статевих характеристик мовців. Їм не довіряють, інколи заздять і в будь-якому разі засуджують [3: 159].

Типова реакція українців на позитивнооцінні висловлювання – самоприниження, применшення своїх заслуг. Розглянемо способи вербального вияву скромності в реакціях на позитивнооцінні маніпулеми на матеріалі української художньої літератури.

Одним зі шляхів вираження скромності є вказівка на перебільшення позитивної оцінки, що вербалізується за допомогою реченневих одиниць на зразок *Перебільшуєте, Перехвалюєте, Переоцінюєте (мене / мої сили), Це вже ти / ви занадто, Це гучно сказано, Це перебільшення*. Зауважимо, що зазвичай указівка на компліментоговоріння стосується теперішнього часу. Менш частотні реакції на перебільшену похвалу, виражені риторично-питальними реченнями на зразок *Не боїтеся перехвалити?* та стверджувальними чи заперечними висловлюваннями «з проекцією на майбутнє / наслідки»: *(Дивіться), не вречіть / не перехваліть мене!, Перехвалите, Ще вречете / перехвалите мене!*, наприклад: (Амвросій хоче, щоб Мишуга став його зятем)

[АМВРОСІЙ.] *Хто б не зміг! Кращий тенор Галичини <...>*.

[МИШУГА.] *Перехвалюєте, панотче <...>* (Б. Мельничук, І. Ляховський).

Виявом скромності адресата позитивнооцінного висловлювання у ситуаціях здійснення маніпулятивного впливу є заперечення позитивної оцінки. У маніпулятивних контекстах спостерігаємо прямий і непрямий спосіб заперечення позитивнооцінного висловлення адресатом. У прямий спосіб мовець заперечує позитивну оцінку на свою адресу за допомогою заперечних конструкцій на зразок *Це не про мене, Я сам собі не можу дати лад / ради, Я не + [позитивна перебільшена оцінка]*, а також висловлювань-самономінувань, що спростовують дану маніпулятором оцінку. Ідеться про самономінування стосовно фаху (*льотчик, медсестра, робітник* і т. д.), віку (*отрок*), статі

(дівчина, жінка), статусу (бідний, голода), соціальної ролі (виконавець, найманець, продавець і под.), а також про загальну самооцінку (не кращий, не складніший), наприклад: [Даза ніяковіла, віднікувалася, але несподівано зробила відкриття – їй приємна ця увага, ця підкреслена поштивість до «пані дохтурки». Казала:] – **Я лише медсестра** (В. Лис).

Домінантними в маніпулятивному дискурсі є самоприниження у вигляді номінацій на позначення фаху. Відзначимо, що для самономінувань-спростувань позитивнооцінних висловлювань характерний супровід лексем із семою применшення. Серед них прислівники *тільки, просто, усього* (розм.) + частка *лише*, прикметники *звичайний, звичайнісінький (собі), звичайнюсінький (собі), простий, рядовий, скромний*. Заперечення позитивної оцінки на свою адресу відзначаються різним ступенем категоричності. Більш частотні некатегоричні заперечення, виражені конструкціями з прислівниками *дуже і зовсім*: *Не дуже я (і / ї) + [позитивна оцінка], Не зовсім (то) воно так, (як вам здається), Не така(ий) я + [позитивна оцінка], як ви кажете* і под., наприклад: (Галя хоче посватити свою подругу)

– *Е, батько! Як мамця скажуть, так буде. Ніби ми не знаємо, що татко зафше ідзе за радою мамці?*

– **Не дуже так батько мене слухає, як вам здається** (Л. Мартович).

Для непрямого спростування компліментарних висловлювань об'єкт маніпулювання використовує риторично-питальні речення на зразок *Де (там) нам / мені!, Куди (вже) нам / мені до них / тих, нових, молодих!, Що ви!, Яка(ий) (вже) (там) я + [номінація на позначення фаху / посади, соціальної ролі, статусу], Який (там) приклад, Які (там) уже слова, Хіба це мій фах?* і под., наприклад: (адвокат хоче вивідати в ув'язненого інформацію)

– *... В нелюдських умовах залишатися людиною і бути в цьому прикладом для інших: хіба не варто пройти через таке випробування для самоствердження, провівши за тратами місяць-два?*

– **Який там приклад! Я сам собі не можу дати лад** (Б. Гуменюк). Посиленню висловлюваної думки слугує препозитивна підсилювальна частка *та*: **Та де**

там + [позитивна оцінка]!, *Та що ви!*, *Та я тільки* [номінація-применшення], *Та який (там) із мене* + [номінація на позначення фаху] і под.

Типовим комунікативним прийомом під час вираження скромності є вживання замість особових форм займенника / дієслова в однині форм у множині. Виходить, що об'єкт похвали сприймає похвалу не як таку, що спрямована безпосередньо на нього, а як таку, що стосується його опосередковано, тобто намагається «розчинитися» серед інших, не хоче акцентувати увагу на собі, наприклад: – *Де вже **нам** тепер гарнішати, – [приклавши руку до грудей, зітхнула для Івана і заграла очима для Данила, який хоч і некрасивий, але має волячу силу]* (М. Стельмах).

Заперечення позитивної оцінки на свою адресу часто супроводжується переадресацією позитивної оцінки співрозмовнику або третій особі. Основними засобами його вербалізації є реченнєві конструкції на зразок *Ви (ж) самі, Тут більше вашої / твоєї заслуги, (ніж моєї), Це все ти / ви, Це до мене* + [дієслово на позначення позитивнооцінюваної дії].

Ще одним способом виявлення скромності постає констатування факту компліментоговоріння чи викриття комунікативної тактики мовця. Реактивні висловлювання цього виду вербалізуються стверджувальними реченнями на зразок *Ви мені лестите, Розумію, що це комплімент, Це солодкі слова* та питальними реченнєвими одиницями: *Це (завуальований) комплімент?, Ви мені компліменти робите?* і под.

У ситуаціях, коли мовець був раніше викритий у підлабузництві чи лестощах, спостерігаємо репліки-викриття тактики з прислівником *знову*: *(А) ви / ти знову своєї / за своє, за старе?* Така реакція характерна для ситуацій неформального спілкування, передусім ситуацій флірту – коли адресат компліменту (переважно жіночої статі) демонструє вдавану скромність, щоб викликати нову хвилю компліментів або переконатися в щирості співрозмовника.

Скромність об'єкта маніпулювання виявляється і у його проханнях припинити висловлення позитивнооцінних висловлювань щодо нього. Такі

прохання-вимоги вербалізують реченнєві конструкції зі словоформами-маркерами прохань про припинення мовленнєвої діяльності, вираженими вигуками *цить, годі (вже)*, прислівниками *досить (вже)*, дієсловами *давайте (без компліментів / не будем...)*, *замовчи, мовчи, мовчіть, не кажіть, що ..., не підлизуйся, не хваліть, кинь, киньте, обійдемося (без компліментів), облиште, обридло, перестаньте*, риторично-питальні речення на зразок *Скільки можна?! (зі значенням «забагато»)*, речення, що виражають прохання про зміну діяльності: *Йди, Ідіть (вже)* та ін. Наприклад: (музикознавець запобігає перед відомою співачкою)

[БАНФІ-МАЛАГУЦЦІ.] *Ніколи не думала, що гостюватиму в такій знаменитості <...>.*

[КРУШЕЛЬНИЦЬКА.] *Давайте будемо працювати просто, без компліментів* (Б. Мельничук, І. Ляховський).

У маніпулятивному дискурсі репрезентовані реакції-прохання припинити компліментоговоріння різного ступеня категоричності. Найбільшою частотністю відзначаються висловлення-реакції низької категоричності. Загалом ступінь категоричності залежить від екстралінгвальних чинників, зокрема, статусу комунікантів, мети маніпулятивно спрямованої похвали, стосунків між комунікантами. Так, категоричне прохання припинити компліментоговоріння висловлюють частіше вищі за статусом учасники комунікативної інтеракції, за відсутності статусної ієрархії – комуніканти, обурені завищеністю оцінки, учасники ситуації флірту, а також комуніканти, що перебувають у близьких, здебільшого дружніх, стосунках із маніпулятором.

Скромність знаходить вияв і у висловлюваннях, що маркують подив, розгубленість, недовіру. Подив та розгубленість вербалізуються за допомогою речень вигукового типу *Ну от, Отакої, От тобі маєш, Приїхали* і под., речень-констатацій (*Ви жартуєте, Ви смієтесь, Ви знущаєтесь (із мене)* і т. д.), питальних та риторично-питальних конструкцій на зразок *Вам можна (хоч трохи / трішки, трішечки) вірити?, Ви говорите правду?, Ви смієтесь із мене?, Жартуєш(ете)?, Смієшся?, Що це?, Що це ви вигадали!, Це ви*

серйозно?; Звідки ви це знаєте?, Хто вам це сказав?, Що ж вам сподобалося в мені?, конструкцій фразеологізованого типу (*Скажеш(ете) таке!* і под.), наприклад: (учитель музики залицяється до дівчини-повара в кав'ярні)

– *Юшка пречудова!* – [задоволено сказав він їй.] – *Зроду не їв нічого смачнішого! Навіть моя матуся не готувала краще <...>*

– *Але цю юшку я готувала й раніше <...>* (О. Сайко).

Про скромність адресата позитивнооцінного висловлювання говорять і перепитування: *Ви (правда) вважаєте мене...?, Ви не помилились?, Ви це серйозно?, Невже...?, Так?, Справді?* і под. Перепитування як реакція на маніпулятивно спрямовану похвалу може свідчити і про недовіру, і про занижену самооцінку, бути виявом прагнення знову чути похвальні висловлювання на свою адресу.

Демонстрація вдаваного обурення в реакціях на позитивнооцінні висловлювання може також бути виявом скромності. Воно вербалізується за допомогою окличних речень, зазвичай фразеологізованого типу: *А бодай вас / тебе!, А ну вас / тебе!, Скажете таке!, Таке скажете!, Тю на тебе!* та ін. Така реакція характерна для адресата, що перебуває в дружніх відносинах із маніпулятором, а також для жінок у ситуаціях флірту, наприклад:

– *Даремно так скоро здаєте позиції! Ви ж <...> гм <...> молода, вродлива, тож хай звання бабусі не навіює такі песимістичні настрої. Ви ж іще кохати можете! Та й вас <...> Повірте, це не комплімент <...> це <...>*

– *Скажете таке!* – [жінка густо зашарілася і, рвучко підвівшись, заспішила до коляски] (С. Грицюк).

Применшення позитивної оцінки спостерігаємо й у реактивних висловлюваннях, виражених реченневими одиницями з лексемами на позначення вагання, невпевненості: *видається, здається, може, наче, ніби, нібито, певне,* а також «відсиланнями» до минулого (*Згадали, що було за царя Гороха, Коли то було..., Колись було* і под.). Передусім це стосується ситуацій, у яких мовець обирає питальну форму для компліментарного висловлювання й

чекає стверджувальної реакції-відповіді від адресата, наприклад: (науковець переконує директора наукової станції покращити роботу установи)

– *Але ви ж не з тих, хто чекає манни з неба?*

– *Та наче не з тих,* – [без особливого натхнення підтвердив Олійник]
(В. Гаман).

Зменшенню позитивної оцінки слугують узагальнення на зразок *На моєму місці кожен учинив би так*, відсилання до прецедентних текстів (*У Бога всі рівні, що раб, що князь* та ін.), типові мовні формули-«применшувачі»: (*Мені*) *гріх жалітися, Мені жалітися – не гоже, Не жаліюсь, Не жалуюсь, Не нарікаю* та словоформи із семою «помірності»: *може бути, непоганий, нормальний, такий собі* та ін.

У маніпулятивних контекстах висловлювання-самоприниження супроводжуються подяками та обіцянками виправдати надію співрозмовника, наприклад: (начальник дає доручення підлеглому)

– *Так, я розумію: завдання це вищої складності,* – [по-своєму зрозумів його стан Ксьондз.] – *Повірте, крім вас, я не міг його нікому доручити.*

– *Спасибі за довір'я <...> Довір'я, якого я не заслужив. Але заслужу, неодмінно заслужу!* (І. Головченко, О. Мусієнко).

Один із комунікативних прийомів, до яких удається об'єкт маніпулювання позитивом, – корегування компліменту в бік применшення своїх заслуг після згоди з ним, наприклад: – *Воно, звичайно, так!* – [гублячи надію дати розмові бажаний напрям, проти волі й бажання поплив за течією Степан Трохимович.] – *Воно ви вірно говорите, але я ж простий робітник, хіба я ...* (М. Хвильовий). Загалом для реакцій-самопринижень характерні недомовки, що є виявом скромності та невпевненості адресата похвали. Вони можуть свідчити і про несподіваність позитивної оцінки для нього.

У реакціях на позитивнооцінне висловлювання виявом скромності є також відсилання до думок третіх осіб, апелювання до заведеного порядку, установлених правил, розпоряджень вищих за посадою (*У нас так заведено, Хай інші скажуть, Це мій обов'язок, Це наша нова традиція, Я просто*

виконую свою роботу і под.), наприклад: (Завадку вмовляють очолити нову газету)

– *В Нашому вас знає і поважає мале і старе.*

– *Цього я вже не можу судити, хай інші скажуть* (І. Вільде).

Заборона хваління, заперечення позитивної оцінки на свою адресу, самоприниження мають місце і в тих ситуаціях, коли мовець не впевнений, що успішно виконає те, про що просить маніпулятор. Ідеться про компліменти-«аванси», наприклад: (пан просить наймичку допомогти йому)

[ЦОКУЛЬ.] *Так побалакаєш?*

[МЕЛАШКА.] *Попробую.*

[ЦОКУЛЬ.] *От моя умниця!*

[МЕЛАШКА.] *Не поспішайте хвалити, ще хто його знає, що з того буде?*
(І. Карпенко-Карий).

Зауважимо, що в українській культурі не прийнято хвалитися наперед, ще не завершеною справою. Низка прислів'їв і приказок засвідчує це: *Восени і курчата курми будуть, Зеленим вівсом (житом) не хвалися, Не кажи гоп, доки не перескочиш, Не хвали дня до вечора, Не хвалися, ідучи на торг, а хвалися ідучи з торгу, Не хвалися, як ідеши в поле, а хвались, як ідеши з поля, То ще не хліб, що в полі, хліб те, що в коморі, Що було – бачили, а що буде – побачимо*, [6: 140], *Не кажи «є», як риба в річці, а кажи «є», як риба в руці* [6: 178], *Не хвалися, ідучи в бій, а хвалися, ідучи з бою* [6: 195].

Причиною вдаваного відкидання позитивнооцінних маніпулем часто постає порушення мовцем постулату Якості спілкування (див. про це [2]): не говори того, що ти вважаєш хибним, не говори того, для чого не маєш достатньо підстав. Інакше кажучи, перебільшена та нещира оцінка спричиняє реакції применшення та заперечення позитивнооцінних висловлювань.

Несхвалення компліментарних висловлювань на свою адресу не завжди зумовлене скромністю адресата похвали. Типовим для українців є також небажання викликати заздрість інших, прагнення не вирізнятися з-поміж інших, не привертати надмірної уваги до себе. Так, у романі «Цвіте терен» української

письменниці Лесі Романчук головна героїня Оляна розмірковує про властивий українцям страх викликати заздрість інших:

Щасливим, успішним, задоволеним бути страшно – позаздрять.

Тьху на тебе, хто тут щасливий – я? Та що ви, ані-ані, бідолашний я, нещасний, нічого у мене немає, про одне благаю – коб не гірше! (Л. Романчук).

Залежно від предмета похвали і справжніх намірів маніпулятора, применшення своїх заслуг й етикетне відхилення компліменту часто знаходить вияв і там, де об'єкт похвали не бажає виконувати те, про що просить співрозмовник. Ідеться про компліментарні висловлення щодо умінь, досвіду, професійних якостей. Вони функціонують здебільшого в ситуаціях доручення завдань, прохань про виконання певної роботи.

З урахуванням ситуації спілкування, а також гендерних, статусних і вікових характеристик мовців нами було застосовано статистичний метод. За результатами здійсненого дослідження, реакції-применшення своїх заслуг найчастіше мають місце в гендерно гомогенних ситуаціях ділового спілкування чоловіків із чоловіками. При цьому применшення заслуг і етикетне відкидання позитивнооцінних висловлювань характерне як для вищих за посадою, так і для нижчих, за статусної рівності – як для старших, так і для молодших комунікантів. Можна говорити лише про незначне домінування реакцій-применшень своїх заслуг із боку нижчих за посадою (44 % порівняно з 32 %) та (за статусної рівності) виражене домінування з боку молодших за віком чоловіків (60 % порівняно з 40 %).

Маніпулятивно маркована інтеракція між чоловіками з описуваним типом реакції у чотири рази частотніша за «жіночу», пор. 80 % і 20 % відповідно. Припускаємо, що жіночі реакції-применшення позитивної оцінки на свою адресу за гендерно гомогенної інтеракції домінують у неманіпулятивних ситуаціях, особливо під час спілкування близьких людей, друзів.

Загалом досліджувана реакція на позитивнооцінні висловлювання домінантна в діловій сфері (46 %). У ситуаціях ділового спілкування об'єкт маніпулювання спростовує та применшує адресовану йому позитивну оцінку

здебільшого не через неадекватність (завищеність) оцінки і не для того, щоб відвернути увагу від себе, чи виключити заздрощі, а з метою ухиляння від виконання прохання маніпулятора.

Друге місце за частотністю посідають ситуації флірту (43 %). Саме тут спостерігаємо найбільшу кількість етикетних відхилень компліментів. Адже в українській культурі останні традиційно вважаються «привілеєм закоханих» [1: 308]. Своєрідність компліменту як елемента мовного етикету українці вбачають у тому, що «його кажуть здебільшого жінкам чоловіки» [1: 305]. Зауважимо, що часто такі реакції виявляють удавану скромність. Так, адресат похвальних висловлювань у такий спосіб хоче запевнитись у справжності почуттів співрозмовника, викликати на свою адресу нові компліментарні висловлювання чи експресиви, що маркують позитивне ставлення до нього. Відзначимо, що до применшень своїх заслуг і якостей у ситуаціях флірту більше вдаються жінки, ніж чоловіки (63 % порівняно з 37 %).

На рисунку відображено кількісні характеристики й тематика позитивнооцінних висловлювань, що найчастіше спричинюють реакції-применшення заслуг і якостей адресата. Як бачимо, досвід, заслуги, уміння, результати праці домінують. Це свідчить про те, що маніпулювання часто відбувається саме в ситуаціях ділового спілкування.

Таким чином, у реакціях на маніпулятивні спрямовані позитивнооцінні висловлювання скромність виявляється в указівках на перебільшення позитивної оцінки, її запереченні й применшенні, у констатуванні факту компліментоговоріння, проханнях припинити його, перепитуваннях, у вираженні подиву, розгубленості, недовіри, удаваного обурення тощо. Самоприниження зумовлюють перебільшена оцінка, нещирість мовця, занижена самооцінка адресата, його ухиляння від виконання дій, яких домагається маніпулятор, а також небажання привертати до себе надмірну увагу, викликати заздрощі.

Перспективним, на нашу думку, є порівняльний аналіз мовної репрезентації реактивних применшень позитивних оцінок у маніпулятивних та

неманіпулятивних контекстах, а також дослідження інших типів мовленнєвого реагування на маніпулятивно спрямовані позитивнооцінні висловлювання.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Богдан С. К.** Мовний етикет українців : традиції і сучасність / Світлана Богдан. – К. : Рідна мова, 1998. – 475 с.
2. **Грайс Г. П.** Логика и речевое общение / Т. П. Грайс // Новое в зарубежной лингвистике. – М. : Прогресс, 1985. – № 16. – Лингвистическая прагматика. – С. 217-237.
3. **Космеда Т. А.** Комунікативний кодекс українців у пареміях : тлумачний словник нового типу / Космеда Т. А., Осіпова Т. Ф. – Дрогобич : Коло, 2010. – 272 с.
4. **Майерс Д.** Социальная психология / Дэвид Майерс, перев. с англ. – СПб. : Питер, 1997. — 688 с. : ил.
5. **Осіпова Т. Ф.** Гендерно марковані комунікативні стратегії й тактики у вербальній і невербальній комунікації / Т. Ф. Осіпова // Гендерна лінгвістика в Україні : історія, теоретичні засади, дискурсивна практика : колект. монографія / Космеда Т. А., Карпенко Н. А., Осіпова Т. Ф. та ін. ; за наук. ред. Т. А. Космеди ; Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Х. : ХДПУ ім. Г. С. Сковороди ; Дрогобич : Коло, 2014. – С. 174-226.
6. **Українські** приказки, прислів'я і таке інше : збірники О. В. Марковича та ін. Укладав М. Н. Номис / упоряд., приміт. та вступна ст. М. М. Пазяка. – К. : Либідь, 1993. – 768 с. – (Літературні пам'ятки України).

